

Réka Tímea Újlaki-Nagy: Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)

Refo500 Academic Studies 87

Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, 292 l.

SZATMÁRI Áron

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs

ORCID: 0000-0002-0721-332X

Újlaki-Nagy Réka Tímea monográfiája az erdélyi szombatosság korai történetét mutatja be első-sorban a mozgalom fennmaradt irodalmi szövegein keresztül. A könyvet a példaértékű módszertani átgondoltság, az alapos forrásismeret és a világos, jól követhető gondolatmenetek teszik színvonalas és élvezetes tudományos munkává. A kötet mindezekén túl számot vet azzal a felelősséggel is, ami a tudomány és a tudomány művelőinek sajátos pozíciójából adódik. A tudományos termelés – önkéntelenül és reflektálatlanul – könnyen válik hatalmi viszonyok, hegemon gondolati rendszerek, történelmi alakzatok megerősítőjévé, és ez különösen a periférikus jelenségek vizsgálatakor van így, amilyen az erdélyi szombatosság is.

A kötet címébe foglalt kérdés azt a köztes helyzetet példázza, amit a szombatosság különböző centrumjelenségek közt elfoglal, és Újlaki-Nagy Réka épp annak elkerülését tartja a kutatás egyik legfőbb feladatának, hogy a centrumok nézőpontjai érvényesüljenek. Jól érzékelteti ennek a problémának az egyszerre elméleti és metodológiai vonatkozásait, hogy már az sem egyértelmű, milyen jelenségként vizsgálható – és kategorizálható – a szombatosság. A könyv első, bevezető fejezete jórészt ennek végiggondolásáról szól, ahol a korábbi magyar, illetve a nemzetközi tudományos kontextust is figyelembe véve veti fel azokat a kérdéseket, hogy a szombatosság vajon szociokulturális vagy történelmi jelenség-e, ha történelmi, akkor eszmetörténeti, egyháztörténeti vagy teológiatörténeti nézőpontból elemezhető-e. Bármelyik esetben újabb kérdés, hogy zsidó vagy keresztény történet-e. A radikális reformáció egyik irányzata, külön valóság, unitárius kisebbség, vagy eretnek szekta? Mindennek vizsgálatát tovább nehezíti a forráshiány és a rendszeres teológiai művek hiánya, valamint az, hogy a mozgalomnak – ebben a korai szakaszában, vagyis Péchi Simon fellépéséig – nincsen vezető szellemi egyénisége.

A kötetnek persze nem az a célja, hogy ezekre a kérdésekre válaszokat adjon, vagy beilleszesse a szombatosságot ezen narratívák bármelyikébe. Épp ellenkezőleg: a narrativizáló, dialektikus történeti alakzatokat („radikalizálódás”, „visszafordulás”, bizonyos hitelvek „tagadása”, stb.) leváltva, az egyes fejezetekben különböző konstellációkba állítja választott tárgyát. E fejezetek mindig azt mutatják be, amit a fennmaradt források az adott elemzési szempont hatókörén belül elmondanak. Ennek köszönhetően a szombatosság immár nemcsak más történelmi formá-

ciók perifériájaként, leágazásaként, hovatovább anomáliaként láttatható, hanem sajátos jelenségként, amelynek egyedisége éppen abban áll, hogy kialakulása, története, szellemi gyökerei, teológiája különböző módokon kapcsolják a korszak egyéb jelenségeihez.

A könyv történeti bevezetesként is értelmezhető második fejezete például az erdélyi szombatosság kialakulásának előzményeire, elterjedésének okaira koncentrálna. Az elbeszélés mód itt sem kronologikus, és nem személyközpontú, ehelyett a korábbi szakirodalom által felvetett problémákra koncentrálna, ugyanakkor bemutatja a mozgalom szempontjából fontos személyiségeket, és a lényeges szellemi hatásokat (erről egy későbbi fejezetben részletesebben szól). A könyv nem gondolja tarthatónak azt a tézist, miszerint a szombatosság székelyek közti elterjedésének oka abban rejlik, hogy a székelyek az ószövetségi zsidóság jogi és szociális berendezkedésében sajátos jogi-politikai-társadalmi helyzetük visszatükröződését látták, vagyis a zsidó-magyar sorspárhuzam valamiféle módosított változata tette fogékonnyá őket a szombatos eszmék befogadására. Újlaki-Nagy Réka szerint ezt az elképzelést semmilyen szombatos vagy egyéb korabeli forrás nem igazolja. Történetileg a szombatosság az antitrinitarizmus erdélyi elterjedésével alakult ki, és sokáig szellemi, politikai és kulturális téren is szorosan kapcsolódott a többi antitrinitárius irányzathoz. Az adatok azt mutatják, hogy a szombatosság elterjedése egybeesik azokkal a területekkel, ahol amúgy is erősebb társadalmi bázisa volt az unitárius egyháznak. De az erdélyi antitrinitarizmus nem csak megnyitotta az utat egy olyan irányzat előtt, amely alapvetően kérdőjelezte meg másfélezer év teológiájának érvényét. E tanok és vallásgyakorlatok tényleges és tartós elterjedését az unitárius egyház intézményesülésének és konfesszionizációjának hiánya tette lehetővé, meg az a tény, hogy az antitrinitáriusok Erdélyben – legalábbis a könyv által jelölt időkeret végéig – jóval enyhébb elnyomásnak és üldözésnek voltak kitéve, mint Európa bármely más részén lettek volna. (54–55.)

A negyedik fejezet (a harmadikra mindjárt visszatérek) jelöli ki a szombatosság eszmétörténeti helyét. Ebben ugyancsak a kolozsvári antitrinitárius iskolára esik a hangsúly, amely a 16. század végén a bibliai hermeneutika új lehetőségeit dolgozta ki. A szombatosságra különösen nagy hatással voltak Matthias Vehe-Glirius elképzelései az *Ó- és Újszövetség* viszonyáról, valamint a törvények érvényéről. A fejezet azonban nem arra tesz kísérletet, hogy megtalálja a határt az „unitárius” és „szombatos” teológia között.¹ A Vehe-Glirius vagy akár rabbinikus szerzőket olvasó kolozsvári tudósok különböző módokon építették be teológiai műveikbe, sőt vallásgyakorlatukba ezeket az elképzeléseket (Bogáti Fazakas Miklós például kiállt a szombat megtartása mellett). Mindennek előzményként kijelölése azért jelentős, mert eszmétörténetileg mégiscsak a reformáció Erasmusig meghúzható bibliakritikai hagyományához kapcsolja a szombatosságot.

Am a keresztény teológia által az *Ó- és Újszövetség* közt felállított hagyományos hierarchia megkérdőjelezése olyan irányzat létrejöttét eredményezte, amely már nehezen megragadható bármilyen keresztény teológia szemszögéből. Az erdélyi szombatosok elismerik az ember Jézus messiással való azonosítását, viszont mivel eljövetele úgymond sikertelen volt, az *Újszövetség* érvénye felfüggesztésre került, és újabb eljöveteleig az üdvözülés egyetlen útját az ószövetségi törvények maradéktalan betartása jelenti. Vagyis az erdélyi szombatosság az ószövetségi zsidó-

1 Dán Róbert tesz erre kísérletet Bogáti Fazakas Miklós életműve kapcsán, akire szintén nagy hatással volt Vehe-Glirius: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

ság vallásgyakorlatához tért meg, a messiásként azonosított Jézus személye pedig ebben az elképzelésben igen hamar elhalványult, a róla való gondolkodás hamar kívül került a szombatos teológia horizontján. (136.)

Ugyanakkor a szombatos teológiát elemző fejezetnek (5. *The fundamental principles of Sabbatarianism*) most sem az az érdekeltsége, hogy eldöntse a kötet címében olvasható kérdést, azaz hogy zsidó vagy keresztény teológiáról van-e szó. A fejezet kérdése inkább az, hogy a szombatosság milyen teológiai rendszer felől elemezhető, és az így feltárt teológia milyen hatással volt a szombatosok vallásgyakorlatára. Az elemzés legnagyobb módszertani nehézsége az, hogy ebből a periódusból nem maradt fenn rendszeres teológiai mű a szombatosoktól. A fennmaradt források (amelyeket a könyv harmadik fejezete vesz számba) nagy része énekeskönyv, a prózai szövegek közt találunk imát, rituális előírást, vitairat, prédikációt, katekizáló szövegeket, részleteket a *Bibliából*, naptárat. Az igen különböző műfajú szövegek mégis gravitálnak egy bizonyos irányba, elemzésük pedig elvezethet a szombatos teológia rendszerének megértéséhez.

A szombatos teológia kialakításának egyik legfontosabb mintája Josef Albo spanyolországi zsidó hittudós rendszere, amely alapvetően különbözik a keresztény teológia dogmatikus rendszerétől: középpontjában az alapelvek, princípiumok állnak. Az Albótól átvett két alapvető princípium Isten, valamint Isten kinyilatkoztatása, vagyis a Törvény, és a szombatos vallásgyakorlat, sőt a mindennapi élet ezeknek a princípiumoknak a fényében értelmeződött. A törvény maradéktalan betartása azt jelentette, hogy a szombatosok életében elmosódott a határ a vallási ritusok és a mindennapos cselekedetek között, szinte minden tevékenységüket előírások, ritusok szabályozták, ami nagyon hamar zárttá, a többi felekezet tagjaitól életmódban is elkülönülővé tették a szombatos közösséget. A különböző szertartásokra vonatkozó tudást szintén elszórva tartalmazzák a fennmaradt források eltérő műfajú szövegei: a hatodik fejezet (*Sabbatarian religious practices*) érdeme, hogy a források alapos elemzése révén mégis átfogó képet nyújt a szombatosok ritusairól, különösen énekasználatáról.

A könyv utolsó elemző fejezete (7. *The Sabbatarian self-image and reflections on Christianity and Judaism*) izgalmas kísérlet a szombatos önreprezentáció bemutatására. A vizsgálat a szombatos önkép (self-image) három aspektusát mutatja ki, elsősorban a kontextuális elemzés eszköztárát használva: a kereszténységhez, illetve a zsidósághoz (judaizmus) való viszonyulásukat, valamint a saját magukra vonatkozó reflexiókat. Tulajdonképpen ez a fejezet szükségszerű következménye az egész könyvet meghatározó módszertannak és tudományos magatartásnak.

Újlaki-Nagy Réka erdélyi szombatosággal foglalkozó szerteágazó munkásságának középponti eleme az az emancipatorikus gesztus, hogy megszólaltassa, megszólalni engedje a szombatosokat, akiknek – sajátos hitüknel fogva – annyiféle üldözésben és elnyomásban volt részük az évszázadok során.² A tudományos objektiváció ilyen esetben gyakran fenntartja, megerősíti azokat a határokat és viszonyokat, amelyeknek valós, történelmi elszenvetői voltak a kutatás alanyai. Mint nemrég megjelent tanulmányában írja: „A kulcs tehát a kategorizálásban rejlik, aminek a szombatosság, ez a zsidóság és kereszténység határán lebegő vallási jelenség kitartóan

2 Már 2010-ben szövegkiadása jelent meg a szegedi régi magyar tanszék által kiadott Fialat filológusok füzetek sorozatban, amely a legkorábbi szombatos kódexek szöveganyagát mutatta be, elosztatva több félreértést e korpusz körül: ÚJLAKI-NAGY Réka, szerk., tan., *Korai szombatos íráskor*, Fialat filológusok füzetek 7 (Szeged, 2010).

ellenáll.”³ Újlaki-Nagy Réka módszertani javaslata abban áll, hogy nem meghúzni, esetleg újrakézírni akarja a határokat, hanem a korai szombatosság mint sajátos történelmi jelenség sokféle, egymásnak ellentmondó kapcsolódásait mutatja be, minden esetben nagyon szorosan a választott periódus fennmaradt szombatos szövegeinek alapos elemzéséből kiindulva. A kötet informatív alcíme tehát értelmezhető a cím dilemmájára adott válaszként is. Keresztények vagy zsidók? Egyik sem, hanem korai erdélyi szombatosok.

A nagy múltú Vandenhoeck & Ruprecht kiadó Refo500 Academic Studies sorozatában megjelent angol nyelvű monográfia Újlaki-Nagy Réka erfurti egyetemen írt doktori disszertációjának könyvvé átdolgozott kiadása. A rangos sorozat igényes és letisztult külsője jól olvasható, világosan szerkesztett, gördülékeny gondolatmenetekben megírt szöveget takar. Fontos leszögezni, hogy Dán Róbert 1987-es monográfiája⁴ óta a szombatosok történetével foglalkozó monográfia nem látott napvilágot, és Újlaki-Nagy kutatásainak sem jelent meg magyarul ilyen terjedelmű, az angol kötet léptékét megközelítő összefoglalása. Vagyis az erdélyi szombatosság történetéről és irodalmáról szóló legfrissebb és legátfogóbb tudományos eredmények jelenleg ebben az angol nyelvű kötetben olvashatók. Persze maga a jelenség nehezen érthető a kora újkori Erdély történelmének ismerete nélkül, és a korábbiakból az is kiderült, hogy a szombatosságot szoros szálak fűzik a kolozsvári unitárius iskola teológiai útkereséséhez. Mégis a szombatosságnak alig kimutatható hatása volt a magyarországi művelődéstörténetre: bizonyos szempontból innen nézve ugyanannyira periferikus jelenség, mint tőlünk nyugatabbról szemlélve, és sok olyan kapcsolódása is van, amely szintén nem lokális (ilyen például a rabbinikus irodalom hatása). A vallási kisebbségek, az angol nyelvterületen nonkonformistának nevezett jelenségek, a radikális reformáció kutatása a hosszú reformáció korszakalakzatának köszönhetően új módszertani keretet kapott,⁵ aminek segítségével a korai újkor vallás- és eszmetörténeti mozgásai immár jóval összetettebben, plurálisabban, nem csak dialektikus, fejlődéselvű narratívák segítségével ábrázolhatók, és szóhoz juthatnak a korszak olyan szereplői is, akik társadalmi és – aktuális kifejezéssel élve – geopolitikai helyzetüknél fogva szövegeiket nem tudták kinyomtatni, hatékonyan terjeszteni.

A magyarországi kutatói közösség persze eddig is szentelt figyelmet a szombatosok kicsiny gyűlekezetének. Kohn Sámuel 1899-ben monográfiát írt a szombatosok történetéről,⁶ 1912-ben Thúry Zsigmond megjelentette a szombatos énekeskönyvek bibliográfiáját.⁷ Dán Róbert szá-

3 ÚJLAKI-NAGY Réka, „Az erdélyi szombatosság helye a reformációban”, in *Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. BÉLA Bálint, LATZKOVITS Miklós és MAJOROS Viktória, 459–482 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024), 482, <https://www.reciti.hu/2024/8447>.

4 DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

5 A módszertan hazai elterjesztésében Tóth Zsombor monográfiája és tanulmányai járnak az élen, aki maga is a Refo500 szerkesztőbizottságának tagja. Lásd elsősorban programtanulmányát: TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800): Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739, <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2019-6/toth.pdf>.

6 KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk: Különös tekintettel Péchi Simon fő-kanczellár életére és munkáira* (Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1899).

7 THÚRY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára* (Mezőtúr, 1912).

mos írásában (köztük egy monográfiában, melyet már fentebb idéztem) foglalkozott a szombatos irodalom és teológia feltárásával, a Régi magyar költők tára 17. századi sorozatának 5. kötetében a szombatos énekirodalom jelent meg,⁸ és Péchi Simon művei is megjelentek különböző kiadványokban.⁹ Természetesen az antitrinitarizmus kutatása (szegedi centrummal) mindig is érintette a szombatosság jelenségét, újabban kifejezetten a kapcsolódásokra vagy egyenesen a szétszálazhatatlan összefonódásokra hívva fel a figyelmet.¹⁰ A jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársaként dolgozó szerző kötetével 2023-ban elnyerte az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya és a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság alapította Klaniczay Tibor-díjat. A nagyobb figyelem pedig nemcsak az erdélyi szombatosoknak jár ki, hanem az őket immár hosszú évek óta kitartóan és odaadóan kutató szerzőnek is.

8 VARJAS Béla, szerk., *Szombatos énekek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

9 Legutóbb itt: PÉCHI Simon, *Kiadatlan Biblia-fordítása (1634) (Gen. 5–Ex. 12)*, szerk., tan. KOLTAI Kornélia, *Hungaria Judaica* 23 (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2011).

10 [SZIGETI] MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából 1613–1648*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).